

3. Лапкин А. Прокурор в договорных процедурах в уголовном судопроизводстве Украины: реалии и перспективы / А. Лапкин // Конференция «Ломоносов 2012»: секция «Юриспруденция». – 2012. – С. 1–3.
4. Жмудь В. Запровадження процедури медіації (примирення) у законодавстві України / В. Жмудь // Юстиніан. – 2008. – № 6. – С. 13–14.
5. Про медіацію: проект закону України від 17 грудня 2010 року, реєстр. № 7481. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=39276.
6. Кільдюшкіна О. Передумови впровадження медіації в Україні / О. Кільдюшкіна // Юридичний журнал: Аналіт. матеріали. Коментарі. Судова практики. – 2010. – № 4. – С. 130–131.
7. Сегедін В. Становлення відновного правосуддя в Україні: лекція / В. Сегедін. – К., 2008. – 21 с.
8. Гойко О. Від судового захисту до альтернативних методів вирішення спорів / О. Гойко // Теорія і практика інтелектуальної власності: Науково-практичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 51–58.

ВИШНЕВСЬКА К. О.,
аспірант
(Інститут законодавства
Верховної Ради України)

УДК 341

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ФОРМУВАННЯ НОРМАТИВНОГО МЕХАНІЗМУ ПРОТИДІЇ ХАБАРНИЦТВУ

Стаття присвячена аналізу формування нормативного механізму протидії хабарництву в контексті історичної ретроспективи. У роботі показаний зв'язок між рівнем кримінально-правової регламентації протидії хабарництву та розвитку державного управління.

Ключові слова: хабарництво, хабар, правовий механізм, відповідальність за хабарництво.

Стаття посвящена аналізу формування нормативного механізму протидії втягненню у взяточництво в контексті історическої ретроспективи. В роботі показана зв'язок між рівнем кримінально-правової регламентації протидії хабарництву та розвитку державного управління.

Ключевые слова: взяточничество, взятка, правовой механизм, ответственность за взяточничество.

This article analyzes formation of regulatory mechanism to combat bribery in context of historical perspective. The article shows a relationship between level of criminal law and regulation combating bribery of public administration.

Key words: bribery, bribe, legal mechanism, liability for bribery.

Вступ. Хабарництво, як корупційний злочин, серйозно ускладнює нормальне функціонування суспільних механізмів, перешкоджає проведенню соціальних перетворень і модернізації економіки, викликає у суспільстві недовіру до інститутів державної влади, створює негативний імідж країні на міжнародній арені і розглядається як одна із загроз її безпеці.

Постановка завдання. В світлі вирішення сучасних проблем української державності має важливе як науково-теоретичне, так і практичне значення вивчення історико-правового

досвіду формування нормативного механізму протидії хабарництву, накопиченого за багатомісячну історію у різних державах світу.

Результати дослідження. Виникнення хабарництва відноситься до часу формування найперших класових товариств та державних утворень. Напевно можна стверджувати, що таке антисоціальне явище як хабарництво зародилося разом із зародженням інституту державності та сформувалося у правових звичаях того часу. «Як тільки з'явилися носії влади, наділені особливими повноваженнями, так одночасно з цим з'явилося і хабарництво», – вважає видатний криміналіст В.Н. Ширяєв [1].

Першу згадку про хабарництво знайдено в матеріалах архіву стародавнього Вавилону, де містяться описання державності шумерів – першої письмової цивілізації, що існувала на південному сході Месопотамії. Урунімгіна – шумерський цар міста-держави Лагаша у другій половині XXIV століття до н. е. ввів жорстке покарання за хабарництво, але така боротьба не призвела до бажаного результату. У кращому випадку вдавалося запобігти найбільш небезпечним злочинам, проте на побутовому рівні хабарництво носило масовий характер.

Згадується про хабарництво чиновників і в ціннішій пам'ятці правової думки давньо-східного суспільства – законах – «Кодекс Хаммурапі», Вавілон XXII століття до н. е. Згідно з ними рішення суду обов'язково документувалося (записувалося на спеціальній глиняній табличці) і скріплювалося печаткою. Заслугує на увагу п'ята стаття законів, що забороняє судді змінювати прийняте рішення: в цьому випадку він повинен був сплатити потерпілому від цього перегляду в дванадцятикратному розмірі суму позову по справі і з ганьбою зміщувався зі своєю посади без права будь-коли на неї повернутися. Загальноприйнятою є точка зору, згідно з якою суддя в цьому випадку винен у хабарництві, що спонукало його змінити початкове рішення.

Перший трактат, де згадується хабарництво – «Артхашастра» – опублікований головним з міністрів імператора Чандрагупта Маурія в Індії в IV столітті до н. е. У цій праці згадується про сорок видів присвоєння урядовцями державного прибутку.

«Едикт Нармаба», Єгипет, IX століття до н. е., що є законодавчою пам'яткою Стародавнього Єгипту, містить згадки про хабарництво [2].

Згідно з історичними джерелами, які дійшли до нашого часу, зародження правових норм у Китаї практично нічим не відрізнялося від інших держав Стародавнього Сходу. Тут також діяли місцеві звичаї, моральні і релігійні норми, які із зміцненням держави почали поступатися місцем писаним законам. Проблеми корупційних злочинів починають розглядати комплексно, за часів правління імператора У-ді (II ст. до н. е.) було створено кодекс законів, який складався із 359 розділів, де для прикладу були наведені 13 472 уже розглянуті справи про злочини. Оскільки обсяг законів був величезним, а за схожі злочини наводилися різні покарання, це створило можливість для чиновницьких зловживань і маніпуляцій. Проте вже тоді разом із необхідністю посилення покарання за подібні дії висловлювалося розуміння необхідності боротьби зі зловживаннями й хабарництвом шляхом підвищення матеріального забезпечення суддів та запровадження посад вищих судових чиновників, які б переглядали судові справи та відновлювали справедливість, що й було частково реалізовано наступними правителями шляхом прийняття відповідних законів.

Легендарний китайський філософ Лао-цзи так відбивав власне бачення динаміки наведених процесів: «Коли збільшується кількість законів і наказів, зростає число злодіїв і розбійників ...». Він виявляв власне негативне ставлення до процесу надмірної бюрократизації процедур управління, що, в свою чергу, формувало базис для численних зловживань, які в своїй єдності і сформували корупцію в її основному прояві – хабарництві. Першопричиною хабарництва серед державних службовців він вбачав у природньому прагненні людини до задоволення особистих потреб. Основним методом мінімізації корупції, як соціально-економічного явища, філософ вважав «відмову від піднесення значущості рідкісних або дорогоцінних предметів. Це призведе до того, що не залишиться нічого, щоб не піддавалося контролю і управлінню людиною» [3, с. 123]. Якщо перекласти це на юридичну мову, то немає блага, немає і об'єкта злочину.

Витоки засудження хабарництва можна також знайти і в нормах християнської моралі. Християнські релігійні норми мали настільки сильний вплив на римське право, що можна стверджувати, що більшість основних положень чинного кримінального законодавства європейських держав беруть свій початок із Біблії, ще із Старого Завіту [4, с. 123]. Зміст релігійних текстів відо-

бражав їх філософію ставлення до хабарництва. Вже у книзі книг – Біблії, в Старому Заповіті – головного канонічного джерела європейського кримінального права, що складається зі збірок книг, написаних упродовж 1000 років з XIII ст. до IV ст. до нашої ери (за іншими оцінками – з XII–VIII ст. до н. е. до II–I ст. до н. е.) згадується і засуджується таке діяння, як хабарництво – «а хабар не візьмеш, бо хабар осліплює зрячих і викривляє слова справедливих» (Вихід 23:8). «Цар правосуддям стверджує землю, а люблячий подарунки розорєє її» Книга Приповістей Сол. 29:4. «Горе тим, хто за подарунки виправдовує винних і правих позбавляє законного» (Книга пророка Ісаї 5, 23) [5]. Самим відомим в історії християнства фактом підкупу назавжди мабуть залишиться підкуп Іуди Іскаріота, що продався за суму у тридцять срібників.

Відомості про корупційні злочини містяться і в античній спадщині. Питання протидії хабарництву регулювались завдяки активній законодавчій діяльності в Афінах у V–IV ст. до н. е., що однак призвело до накопичення великої кількості законодавчого матеріалу, суперечливого і невпорядкованого. Найвидатніші давньогрецькі філософи Платон і Аристотель у своїх роботах відображали тенденції державної правотворчості та неодноразово згадували руйнівний вплив хабарництва на економічне, політичне і духовне життя суспільства. Як стверджував Аристотель: «Найголовніше при всякому державному ладі – це засобом законів та решти розпорядку влаштувати справу так, щоб посадовим особам неможливо було наживатися...» [6, с. 547, 456]. Разом із тим боротьбу з корупцією і хабарництвом Аристотель розглядав, як основу забезпечення держави.

Широке поширення отримує давньолатинський вислів: «Do ut facies» – «Даю, щоб зробив».

Римське право займає унікальне місце в правовій історії людства. За більш ніж тисячолітній період історії Римської держави право зазнало глобальних змін.

Відображенням правотворчості найдавнішого періоду римського права, зокрема направленої на протидію хабарництву у вигляді підкупу, є прийняття відомих давньоримських Законів XII таблиць. Термін підкуп починає використовуватися у значеннях «міняти за гроші показання в суді» та «підкуповувати суддю», і відноситься до злочинів проти правосуддя: «Невже ти будеш вважати суворим постанову закону, що карає стратою того суддю або посередника, які були призначені при судовогоговоренні (для розгляду справи) і були викриті в тому, що прийняли грошову плату по (цій) справі? ».

У II–I ст. до н. е. – класичний період римського права в Римській республіці сенатори обиралися серед найдіяльніших патрициїв цензорами (лат. *sensura*), які також могли усунути сенатора з посади, якщо той виявлявся «морально зіпсованим» – звинувачення, яке могло включати у себе такий злочин, як хабарництво.

Ряд окремих деліктів поступово стають кримінально карними, включаються до категорії злочинів (*crimen publicum*). Так до числа злочинів, що безпосередньо стосувалися інтересів Римської держави, належали: привласнення казенного майна і розкрадання державних коштів, хабарництво, фальшивомонетництво, участь у заборонених збіговиськах і об'єднаннях, спекуляція зерном та іншими продуктами, несплата податків тощо [7, с. 222–223].

Суттєві зміни в кримінальному праві посткласичного періоду розвитку римського права зумовлені політичними змінами – ростом всевладдя імператорів. Період доміную характеризувався тенденцією розвитку кримінального права.

Правонаступницею римського права можна вважати систему візантійського права, що сформувалася у IV–VI століттях н. е. на території Візантії. Відмінною рисою цієї правової системи стало намагання на офіційному рівні використовувати термінологію для основних понять. Головною юридичною працею того часу було зібрання законів Юстиніана.

У 726 р. згідно з указом імператора Льва Ісаврійського з'явився звід законів під назвою Еклога («вибрані закони»), що став одним із найважливіших етапів розвитку візантійського права. Він був задуманий, як скорочена вибірка із законодавства часів Юстиніана, однак із внесенням до нього «виправлення в душі великого людинолюбства». Реформи якраз були орієнтовані на сферу процесуального права: був проголошений принцип рівності перед судом, незалежно від майнової забезпеченості, вводилася платня всьому судовому переопалу з казни і встановлювалася безоплатність суду для осіб, залучених до участі у позовах.

Положення документа, де зазначені злочини проти правосуддя містять у собі засудження підкупу: «Так як ті, в душі яких раніше не закладена справжня справедливість і які або зіпсовані пристрастю до грошей, або потурають дружбу, або мстять за ворожнечу, або побоюються могутніх людей, не можуть судити справедливо, підтверджуючи на собі слова псал-

моспівця: «Аще убо в істину правду кажете, права судить сие нове человестіи: бо в серці беззаконня робите на землі; неправду руки ваші сплітають».

Найповніше уявлення про ранньофеодальне право дають варварські правди, в яких були записані різні правові звичаї, усталені зразки судових рішень германців. На жаль, у них немає системно викладених правових норм, які передбачали б заборону та відповідальність за хабарництво. Їхня неповнота, фрагментарність, безсистемність – результат тієї звичаєво-правової основи, на якій вони склалися. Предметно-наочна форма правової норми у варварських правдах відповідала конкретно-образній правосвідомості германців, для яких мова юридичних абстракцій була чужою і незрозумілою [8].

До таких варварських правд відноситься і одна з головних правових пам'яток Англії – Закони Кнута (Саксонська правда) XI століття. Положеннями статті 15.1. цього закону починає регулюватися відповідальність у вигляді штрафу за винесення незаконного вироку за хабар [9].

У період феодалізму хабарництво каралося кримінальним правом і у країнах Азії, зокрема у Японії відповідальність за хабарництво була тотожною поряд зі злочинами проти моралі та крадіжкою людей.

Щодо виникнення та становлення правового механізму протидії хабарництву на теренах нашої держави, то заслуговує на увагу точка зору М.І. Хавронюка, який вважає, що найбільший вплив на сучасне кримінальне право України здійснило російське кримінальне право, оскільки зазначені правові системи мають спільні витoki з права Київської Русі. На основі цього – генезу, становлення і розвитку правового механізму протидії хабарництву слід розглядати у поєднанні з нормами російського права.

На межі XV–XVI століття відбулись зміни, пов'язані з розвитком кримінального права та централізацією владних структур.

До XV століття корупція в Росії набула системного характеру. Хабарництво бояр, інших чиновників, якому сприяли системи «годування», а також повне безправ'я нижчих класів, стало воістину національним лихом. Чиновник виконував за підношення якусь дію, що становило його прямі обов'язки. Це називалось «хабарництвом» і сприймалось як норма, правда, тільки у випадку, якщо чиновник при цьому не порушував закону. Якщо ж його підкуповували для вчинення чогось незаконного, що було можливо завдяки його посаді, це відносилось вже до «лихоїмства», з яким намагались боротися.

Перший закон про покарання суддів за хабар опублікований у Судебнику 1497 року, а вже в Судебнику 1550 року питання про хабарництво розглядалося більш детально. Необхідно зазначити, що Судебник 1550 року (в 61 статті) не давав будь-яких принципових нововведень регламентації політичної злочинності. Він відреагував на захист державних інтересів посиленою боротьбою з посадовим користолюбством і хабарництвом. Це включало як пряму боротьбу з корупцією, так і превентивну реакцію на викривлення державної політики в умовах розвитку централізованого апарату.

Цим законом під впливом земсько-губних реформ започаткований інститут санкцій у вигляді позбавлення волі для службовців державного апарату, замішаних у хабарництві та фальсифікації документів при веденні кримінальних справ.

З 1715 року посадовці в Росії стали отримувати «фіксовану зарплату» – жалування, а хабар у будь-якій формі став вважатися злочином. Незважаючи на радикальний характер законодавства, яке регулювало відповідальність за хабарництво, запроваджене указами Петра I, державний апарат настільки розрісся, що утримувати його стало проблемно, а платня, і так дуже скромна, виплачувалося нерегулярно, тому хабар все одно був основним джерелом доходу, особливо для чиновників нижчих рангів [10].

За часів козацтва питання протидії хабарництву порушувались у Конституції Пилипа Орлика, що була видана у 1710 році, де зазначається: «Оскільки ж усі тягарі і здирство нещасного простоліуду беруть свій початок із підкупу за сприяння особам, що просять і домагаються судових посад, не користуючись довір'ям і не маючи заслуг, але ненаситно прагнучи до власного збагачення, розбещуючи урядовців козаків і простоліудинів, завойовуючи прихильність Гетьмана підступними подарунками, за допомогою яких намагаються без вільних виборів, усупереч праву і рівності, піднятися на вершину полкових та інших урядів і почестей, тому найсерйознішим чином постановляємо, що Ясновельможний Гетьман не надаватиме нікому ніяких урядів ані почестей, керуючись якоюсь попередньою оцінкою вартості полковницьких відзнак чи інших козацьких та простих посад, і не нав'язуватиме на них нікого силоміць» [11].

Водночас цей нормативно-правовий акт розглядає занадто декларативно питання відповідальності за хабарництво та його форми.

Починаючи з кінця XVIII століття через відповідні історичні умови на Заході відбулися зміни. Головною ідеєю ліберальних перетворень того часу став вплив громадянського суспільства на роботу державного апарату. Зокрема Конституція США, прийнята у 1787 р., передбачає, що одержання хабара є одним із двох явних злочинів, за які Президенту США може бути оголошений імпічмент.

У кінці XVII століття в Шотландії був прийнятий перший закон про заборону певним посадовим особам служити в якості міського аудитора для уникнення випадків хабарництва з боку зацікавлених осіб.

Повертаючись до вітчизняної правотворчості зазначеного періоду треба зазначити, що важливий вплив на процес становлення та розвитку кримінальної відповідальності за хабарництво в Росії та Україні справили норми Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. з урахуванням численних змін та доповнень. Цей правовий акт узагальнив досвід попереднього законодавства, виділивши злочини, пов'язані з незаконною винагородою по службі, в окрему главу «Про мздоїмство та лихоїмство». Як впливає з назви, законодавець розрізняв два види одержання хабара: «мздоїмство» – одержання особою хабара за вчинення діянь, що входили в коло службових обов'язків, та «лихоїмство» – одержання особою незаконної винагороди за вчинення діянь, що порушували службові обов'язки. Даний правовий акт діяв понад півстоліття, аж до революції 1917 р.

Історичний досвід боротьби з хабарництвом у радянські часи розпочинається з прийняття першого спеціального законодавчого акту соціалістичної держави Декрету РНК РРФСР від 8 травня 1918 року «Про боротьбу з хабарництвом», що передбачав кримінальну відповідальність за хабарництво – позбавлення волі з паралельним застосуванням примусових робіт.

Відповідальність диференціювалась – встановлювався класовий принцип відповідальності: особи, які належали до буржуазних класів та прагнули за допомогою своїх статків зберегти та примножити своє майно, засуджувалися до більш тяжких та неприємних примусових робіт. Їх майно конфісковувалось.

З прийняттям першого Кримінального кодексу УСРР, що набув чинності у 1922 році, в країні приступили до формування державного механізму по боротьбі з корупцією.

Кримінальна відповідальність за хабарництво встановлювалась за декілька окремих складів злочинів, пов'язаних між собою: дачу і одержання хабара, посередництво у хабарництві, приховування хабарництва, а також за провокацію хабара.

КК УСРР 1922 року містив спеціальну підставу звільнення від кримінальної відповідальності. Так, згідно з ч. 2 ст. 114-1 підлягали звільненню від покарання винні у хабарництві (дачі хабара) особи, які добровільно й негайно заявляли про вимагання хабара або своєю заявою та свідченнями сприяли виявленню та розкриттю справи про хабарництво.

У червні 1927 року постановою другої сесії ВУЦВК було затверджено нову редакцію КК УСРР, що набрав чинності 1 липня 1927 року. У розділі III «Урядові (службові) злочини» встановлювалась нова редакція статей щодо відповідальності за хабарництво. Слід зауважити, що вводився новий термін – «урядова особа», що визначалася суб'єктом цього злочину.

Дача і одержання хабара юридично прирівнювались одне до одного. За вчинення цих протиправних діянь встановлювалась відповідальність згідно з ч. 1 ст. 106 КК. З прийняттям даного Кримінального кодексу відбулося значне пом'якшення відповідальності за хабарництво. За одержання, дачу, посередництво у хабарництві та провокацію хабара закон передбачав однакове покарання – позбавлення волі строком до двох років.

Тільки за певних обтяжуючих обставин каралося позбавленням волі з суворою ізоляцією на строк не менший ніж два роки з конфіскацією майна або без неї, а за особливо обтяжуючих обставин був можливий розстріл.

Керівна постанова № 8, прийнята у 1962 році Пленумом Верховного Суду СРСР «Про посилення боротьби з хабарництвом і розкраданням народного добра» встановлювала значне посилення в діяльності судових органів у боротьбі з хабарництвом. Вищим судовим інстанціям рекомендувалося проводити відкриті процеси за наявними справами про хабарництво та узагальнити судову практику у справах про хабарництво.

Позитивною стороною радянського досвіду боротьби з корупцією було залучення в цей процес громадськості. За Конституцією СРСР 1977 р. (ст. 126) були засновані комі-

тети і пости народного контролю, які проводили велику роботу з перевірки ефективності роботи адміністрації державних підприємств і установ, виявлення та усунення наявних недоліків, у тому числі, що стосуються зловживань посадовими особами своїм службовим становищем [12].

У 1986 році приймається нова редакція статті 168 КК УРСР. У зазначеній редакції були запропоновані нові кваліфікуючі ознаки: одержання хабара за попередньою змовою групою осіб, одержання хабара у великому розмірі, одержання хабара в особливо великому розмірі.

У період після набуття нашою державою незалежності у 1992 році Верховною Радою України був прийнятий Закон «Про скасування кримінальних покарань у вигляді заслання і вислання». Таким чином, з санкції статті 168 КК було виключено цей вид покарання. В тому ж році із статті про відповідальність за хабарництво було виключено можливість покарання у вигляді смертної кари.

Окремою віхою в історії є правова регламентація відповідальності за хабарництво в незалежній Україні, що потребує окремого більш поглибленого дослідження.

Висновки. Проведений аналіз історичного дослідження виникнення і розвитку кримінально-правових норм щодо відповідальності за хабарництво на різних етапах суспільного розвитку дозволяє зробити такі висновки.

Під час розвитку суспільних відносин відбувались зміни форми регламентації правового механізму протидії хабарництву – з усної до форми законів, згодом відбулось розмежування правових норм від релігії. Змінювалась форма кримінально-правових приписів, з фрагментарного характеру вони стали більш узагальненими. У кримінальному праві з'явився інститут хабарництва, класифікація та види цього злочину.

Разом із тим для можливості формування та ефективної реалізації правового механізму протидії хабарництву в сучасних умовах необхідно добре засвоїти історичний базис та врахувати його позитивний досвід у подальшій законопроектній роботі.

Список використаних джерел:

1. Ширяев В.Н. Взятничество и лиходеительство в связи с общим учением о должностных преступлениях: уголовно-юридическое исследование / В.Н. Ширяев // Ярославль: Тип. Губ. правления, 1916. – 570 с.
2. Бондаренко О.С. Историчний аспект формування поняття «неправомірна вигода» / О.С. Бондаренко // Юридичний вісник 2 (31) 2014 – С. 20–23.
3. Мищак І.М. Нормативно-правове забезпечення державного управління та державної служби в стародавньому Китаї / І.М. Мищак // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – № 6. – С. 12–15. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzizvru_2013_6_4.pdf.
4. Хавронюк М.І. Історія кримінального права європейських країн: Монографія. – К.: Істина, 2006. – 192 с.
5. Біблія у перекладі І.І. Огієнка. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bibleonline.ru/bible/ukr/02/23/>.
6. Аристотель. Сочинения / Аристотель // М.: 1983. – Т. 4. – 456 с., 547 с.
7. См.: Таблица IX. 3. Авл. Гелий / Законы XII таблиц. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / под ред. В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 1999.
8. Рабцевич О.И. Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование. – М.: Леке-Книга, 2005. – 318 с.
9. Early English laws: Cnut's Oxford code (c. 1018). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.earlyenglishlaws.ac.uk/laws/texts/cn-1018/.
10. Цитряк В.Я. Хабарництво: історико-правові аспекти соціального явища та протидії йому в Україні. – Стаття. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgiirbis_64.exe?...
11. Коституція П. Орлика 1710 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/articles/history/1710cnst.htm>.
12. Мельник М.І. Хабарництво: загальна характеристика, проблеми кваліфікації, удосконалення законодавства / М.І. Мельник – К.: Парламентське видавництво, 2000. – 256 с.

